

Ο «ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ»

Πληροφοριακοί πομποί, πομποί άναμετάδοσης, δέκτες πρόσοληψης

του Αλέξη Πολίτη

Ας άρχισουμε από τους πομπούς. Τό τι άκριδως συνέβη στό Ζάλογγο, περί τά μέσα Δεκεμβρίου 1803, τό γνώριζαν όσοι έπεζησαν τής μάχης, είτε γιατί αιχμαλωτίστηκαν από τά στρατεύματα τοῦ Άλη -στρατεύματα πού ήταν άναμικτα, μουσουλμανικά και χριστιανικά (στήν έπιχειρηση συμμετεῖχε και ὁ χριστιανός ἀρματολός τῆς περιοχῆς) -είτε ἐπειδή διασώθηκαν και κατόρθωσαν νά καταφύγουν στήν Πάργα ή ἄλλο - ἀν και, προφανῶς, οὔτε κι αὐτοί θά είχαν ἀμεση ἀντίληψη ὅλων τῶν περιστατικῶν. Κάτι θά ήξεραν βέβαια και οἱ ἐπιτιθέμενοι τό πιθανότερο είναι ὅμως ὅτι κανείς δέν φρόντισε νά τούς ρωτήσει ή νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ἔκδοχή τους: ὅσο ξέρω, ή μόνη γνωστή μας πιγή πού περιγράφει τά γεγονότα ἀπό τή σκοπιά τοῦ Άλη, ὁ αὐλικός του ποιητής Χατζη-Σεχρέτης, δέν κάνει κανέναν λόγο γιά τά περιστατικά τοῦ Ζαλόγγου.

Η εὐρύτερη κοινωνία ἔκείνη τήν ἐποχή θά πληροφορήθηκε τά γεγονότα ἀπό φῆμες, ὥχι πάντα, οὔτε αὐστηρά, ἐλεγμένες. Οι δικές μας πληροφορίες, οι πλησιέστερες χρονικά στά γεγονότα, τυχαίνει νά προέρχονται ἀπό προσεχτικό παρατηρητή, τόν Πρῶτο περιηγητή Μπαρτόλντυ (Bartholdy), πού τόν χειμώνα τοῦ 1803-1804 δρισκόταν στά Γιάννινα. "Οπως ξέρουμε, δέν ήταν διόλου εύνοϊκός πρός τούς Ἑλληνες οὔτε ἀρνητικός πρός τόν Άλη τά γεγονότα τοῦ Σουλίου ὅμως τά περιγράφει ἀντικειμενικά, τονίζοντας και τή γενναιότητα τῶν Σουλιωτῶν και τήν ἀγριότητα τοῦ πασᾶ. Γιά τό Ζάλογγο ἀφιερώνει τρεῖς-τέσσερις ἀράδες:

«Καμιά ἔκαστοτή ἀπό αὐτούς τούς δυστυχισμένους είχαν ἀποτραβηγτεῖ στό μοναστήρι τοῦ Ζαλόγγου, βόρεια τῆς Πρέβεζας τούς ἐπιτέθηκαν, ἐπειδή τάχα ή τοποθεσία, ὅντας πολύ ἰσχυρή, μποροῦσε νά τούς προσφέρει ἓνα καινούριο μέρος γιά νά τόν περιφρουροῦν, και ή σφαγή ήταν φριχτή. Τριάντα ἐννέα γυναικες γκρεμίστηκαν ψηλά ἀπό τά βράχια μέ τά παιδιά τους, πού μερικά ήταν ἀκόμα στό βυζί».

* Τό κείμενο αὐτό ἐργάζετο νά ἐκφωνηθεῖ στό Συμπόσιο τῆς Έταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν και Γενικῆς Παιδείας τοῦ περασμένου Νοέμβρη γιά τούς Μύθους, ἀλλά δέν ἐκφωνήθηκε γιατί ὁ ὄμιλητής δέν μπόρεσε νά παρεμφερεῖ. Θά δημοσιευτεῖ στά Πρακτικά τοῦ Συμποσίου μέ τίς ὑποσημειώσεις του.

Έξίσου σαφεῖς, και πιό λεπτομερειακές, είναι οἱ πληροφορίες τοῦ Ούλιαμ Μάρτιν Λήκ, πού πρέπει νά συλλέχθηκαν ἐνάμιση χρόνο ἀργότερα, τόν Ίουλο τοῦ 1805:

«100 οικογένειες είχαν ἀποτραβηγτεῖ ἐδῶ μέ συνθῆκες ἀπό τό Σούλι και τήν Κιάφα, και ζοῦσαν στόν λόφο ἀνενόχλητες ὡσπου ἐπεσε τό Κούγκι. Ξαφνικά τούς ἐπιτέθηκαν μέ διαταγή τοῦ Βεζίρη, ἐπειδή τάχα ή φυσικά ὥχυρή τοποθεσία τούς ώθουσε σέ ἔχθρικές ἐναντίον του πράξεις. Όταν ή κατάσταση ἐγινε ἀπελπιστική, ὁ Κίτος Μπότσαρης και ἔνα τμῆμα διέφυγαν. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους, 150 σκλαβώθηκαν, 25 κεφάλια ἐφτασαν στόν Άλδανό μπουλούμπαση στήν Καμαρίνα, ὁ όποιος διεύθυνε τήν ἐπίθεση, και 6 ἀντρες και 22 γυναικες φίχτηκαν ἀπό τά βράχια, στό σημεῖο πού ὁ γκρεμνός είναι ψηλότερος, προτιμώντας το ἀπό τό νά πέθουν ζωντανοί στά χέρια τῶν ἔχθρων τους. Πολλές γυναικες πού είχαν παιδιά, τίς είδαν νά τά φίχνουν μέ δύναμη προτού κάνουν τό μοιραίο πήδημα».

Η εἰκόνα είναι περίπου ή ἴδια, μονάχα πού τό πλῆθος τῶν γυναικῶν μειώνεται ἐνῶ προστίθενται και ἔξι ἀντρες: ἀλλά ποιός μποροῦσε νά ξέρει τόν ἀκριβή ἀριθμό; Όπωσδήποτε οι πληροφορίες τοῦ Λήκ τυπώθηκαν μόλις στά 1835: ἐν τῷ μεταξύ οἱ φῆμες ἐτρεχαν. Δέν ἔχει ἐντοπιστεῖ κάποια πληροφορία καταχωρημένη στόν εύρωπακό τύπο τῆς ἐποχῆς -έλληνικός δέν ὑπῆρχε ἔκείνα τά χρόνια- ἀλλά ὅτι σχετιζόταν μέ τόν Άλη πασά δέν μπορεῖ νά μή συζητιόταν, νά μήν σχολιαζόταν. Τό μόνο ίχνος πού γνωρίζουμε είναι πάς ὅταν στά 1809 φτάνει στήν Πετρούπολη ὁ παλιός σύμμαχος, ἀλλά τώρα πιά ἔχθρός τοῦ Άλη μητροπολίτης Αρτης και Ναυπάκτου, ὁ Ίγνατιος, ὁ μετέπειτα Ούγγροβλαχίας, τόν ύποδέχονται μέ ἐπισημότητα, και η ἔλληνική κοινότητα παρασταίνει μέ αὐτήν τήν εύκαιρια ἔνα θεατρικό ἔργο Σουλιώτες, πού ὅμως μᾶλλον δέν πρέπει νά ἀναφέρεται στό Ζάλογγο.

Οι περιηγήσεις τοῦ Μπαρτόλντυ κυκλοφόρησαν γερμανικά τό 1805 και σέ γαλλική μετάφραση τό 1807. Τό 1815 κυκλοφορεῖ τό περιηγητικό τοῦ Χ. Χόλλαντ (H. Holland), μέ ἐντυπώσεις τοῦ 1812-13· και ἐδῶ δένδιαφερόμενος ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά δρεῖ κάποιες πληροφορίες: «λέγεται σάν πραγματική ιστορία πάς μά όμαδα Σουλιώπασες μαζεύτηκαν σ' ἕνα ἀπό

Ο χορός του Ζαλόγγου του Κλώντ Πινέτ, περίπου 1855

τά κοντινά στό Σαράι βάραθρα», Σαράι λεγόταν τό κάστρο που είχε κτιστεῖ στό Σούλι, «καί ἔριξαν τά δρέφη τους στό φαράγγι γιά νά μήν γίνουν σκλάβοι τοῦ ἔχθροῦ». Νομίζω πώς δέν χωράει καμιά ἀμφιβολία γιά τό γεγονός: ἔχουμε βρεφοκτονία και αὐτοκτονία ἐνός ἀριθμοῦ γυναικῶν.

Τό 1815 δημιουρεύεται και ἡ πρώτη ἑλληνική πηγή που ἀναφέρεται στό περιστατικό πρόκειται γιά τή δεύτερη ἔκδοση τῆς Ἰστορίας τοῦ Σουλίου και τῆς Πάργας τοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ, που τυπώθηκε στή Βενετία: τά στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ, διαβάζουμε, ἀφοῦ ἀπέτυχαν νά αἰχμαλωτίσουν –παραδιάζοντας συνθῆκες που μόλις είχαν ὑπογραφτεῖ– ὅσους Σουλιώτες ὅδευναν πρός τήν Πάργα, ἐπιστρέφουν στό Σούλι, ἀναπαύονται τοεῖς μέρες, και ἔαφνικά ὁρμοῦν αἰφνιδιαστικά στό Ζάλογγο, ὅπου διαβιοῦσαν ὅσοι Σουλιώτες είχαν συνθηκολογήσει νωρίτερα μέ τόν Ἀλῆ.

«Τότε ἐγνώρισαν ὁ Κουταιονίκας και ὁ Κίταιο

Μπότσαρης τήν συνηθισμένην ἀντιπληρωμήν ὅπού δίδει ὁ Βεζίρης εἰς τούς πιστούς του προδότας, πλήν ἡ μετάνοια τότε ἥτον ἀναφελής. Ἄρχισαν μ' ὅλον τοῦτο και ἀντεμάχοντο μεγαλοψύχως· δέν είχαν ὅμως τά ἀναγκαῖα διά νά τούς ἀντισταθοῦν περισσότερον ἀπό δύο ἡμέρας. Αἱ γυναικες δέ κατά τήν δευτέραν ἡμέραν δλέπουσαι ταύτην τήν κινδυνώδη περίστασιν, ἐσυνάχθησαν ἔως ἔξήκοντα ἐπάνω εἰς ἓνα πετρώδη κρημνόν. Ἐκεῖ ἐσυμβουλεύθησαν», ἡ λέξη μέ τήν κυριολεκτική της σημασία, «καί ἀπεφάσισαν δπι καλύτερα νά οιφθοῦν κάτω ἀπό τόν κρημνόν διά ν' ἀποθάνουν, πάρεξ νά παραδοθοῦν διά σκλάβες εἰς χείρας τῶν Τουρκῶν. Ὁθεν ἀρπάξαντες μέ τάς ιδίας χείρας τά ἄκακα και τρυφερά δρέφη, τά ἔριπτον κάτω ἀπό τόν κρημνόν. Ἐπειτα αἱ μητέρες πιάνοντας μία μέ τήν ἄλλην τά χέρια τους ἄρχισαν και ἔχόρευαν, χορεύουσαι δέ ἐπηδούσαι

εὐχαρίστως μία κατόπιν τῆς ἄλλης ἀπό τὸν κομμόν. Μερικαὶ δῆμοι δὲν ἀπέθανον, ἐπειδή ἐπιπον ἐπάνω εἰς τὰ παιδία τῶν καὶ τοὺς συντρόφους, τῶν ὅποιων τὰ σώματα ἡτον καρφωμένα ἐπάνω εἰς τες μυτηρές πέτρες τοῦ κρημνοῦ».

Δύο κρίσιμες λεπτομέρειες ἔχουν πιά διατυπωθεῖ καὶ ἀποτυπωθεῖ σὲ ιστορικό βιβλίο. Ἡ μία εἶναι ὁ ἀριθμός 60, διατυπωμένος δῆμος κάπως ἀόριστα – ἕως ἐξήκοντα – ἡ δεύτερη ὁ Χορός. Ὁ Περδαΐδος δέν προσδιορίζει μέ ακρίβεια τὴν ἡμερομηνία, χρωματίζει δῆμος μέ συναισθήματα τὰ γεγονότα: οἱ προδότες καταλαβαίνουν τὸ σφάλμα τους καὶ τὸ ἔεπληρωνον πολεμώντας γενναῖα, ἀκριβότερα τὸ πληρώνον τά γυναικόπαιδα. Ἐκτός ἀπό τὸν χορό, σημασία ἔχει καὶ τὸ «έσυμβουλεύθησαν» μαρτυρεῖ συνειδητή ἀπόφαση. Θά δοῦμε παρακάτω ὅτι ὅταν, πολλά χρόνια ἀργότερα, ὁ Περδαΐδος ἐπανεκδίδει τὴν Ἰστορία του, τὸ 1857, ἀπαλείφει τὰ συναισθήματικά περὶ προδοσίας – ἡ ἀφήγηση του γίνεται πολύ πιό ἔερή – καὶ, ἐντυπωσιακά παράδοξο, ἀφαιρεῖ τώρα τὴν λεπτομέρεια τοῦ χοροῦ. Ἀδιάφορο, δῆμος ἡ πληροφορία ἔφυγε, κι ἔκανε τὸν δικό της κύκλο. Καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλά κυρίως στὴν Εύρωπη: 1819 κυκλοφορεῖ ἡ ιταλική μετάφραση, 1823 ἡ ἀγγλική ἡταν τὸ μοναδικό ἔργο γιά τὴν πρόσφατη ἑλληνική ἰστορία γραμμένο ἀπό "Ἐλληνα ποὺ μποροῦσαν νά συμβουλευθοῦν οἱ φιλέλληνες. Καὶ ὅχι μόνο γιά τὴν ἑλληνική ἰστορία, παρά καὶ γιά τὸν Ἀλῆ πασά, πού ὅπως ξέρουμε ἀπασχολοῦσε καὶ ἐρέθιζε ἴδιαίτερα τὴν κοινή γνώμη γενικότερα.

Εἴμαστε στά τελευταῖα προεπαναστατικά χρόνια, τότε πού ἡ ἑθνική συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καλλιεργεῖται καὶ φουντώνει στὶς εὐρωπαϊκές παροικίες, οἱ συγκρουσεις τῶν Σουλιώτων μέ τὸν Ἀλῆ συνιστοῦν κεντρικό θέμα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπερηφάνειας καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Νεοελλήνων στὶς ἀρετές καὶ τὶς δυνάμεις τους. Μέσα στὸ κλίμα ἑτοῦτο, πού τὸ ὑπηρετοῦν καὶ τὸ προάγουν οἱ θεατρικές παραστάσεις στὴν Ὁδησό, τὸ ἔργο Σουλιώτες παραμένει στὸ προσκήνιο τὸ ἀνέβασμά του μαρτυρεῖται καὶ μερικές φορές στὸ διάστημα 1816-1818. Ποιό ἀκριβῶς ἡταν τὸ περιεχόμενό του δέν τὸ ξέρουμε, ἀλλά μᾶλλον δέν περιλάμβανε κάποια ἀναφορά στὸ Ζάλογγο.

Στὴν Εύρωπη δῆμος οἱ σχετικές πληροφορίες ἔξακολουθοῦσαν νά μεταδίδονται. Τό 1820 κυκλοφοροῦν οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι ἐνός ἔργου πού ἀμέσως κέρδισε τὴν ἐκτίμηση γιά τὴν πληρότητα καὶ τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν του, τὸ Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα τοῦ Πουκεβίλ, ἐγκαταστημένου δεκαπέντε χρόνια τώρα στὴν ἔδρα τοῦ Ἀλῆ. Ἐκεῖ, στὸν τρίτο τόμο, γίνεται πολὺς λόγος γιά τὸν διαβόητο βεζίδη τῆς Ἡπείρου περιγράφοντας τὴν ἐκδίκησή του μετά τὴν ὀλοκληρωτική νίκη στὸ Σούλι, ὁ ἀναγνώστης διάβαζε: «τίς γυναικες τὶς γυρέμισαν ἀπό τὰ ὑψη τῶν βουνῶν στὶς ἀδύσσους τοῦ Αχέροντα, τὰ παιδιά πουλήθηκαν στὰ παζάρια». "Ο-

μως, τὴν ἄλλη χρονιά, πού εἶναι πιά τὸ 1821, στοὺς ἐπόμενους τόμους οἱ περιγραφές ἀποκτοῦσαν καινούριο χρωματισμό:

«Ἡρωικό θάρρος ἔξήντα γυναικῶν, πού κινδύνευαν νά παραδοθοῦν στὴ σκλαβιά τῶν Τούρκων. Ρίχνουν τὰ παιδιά τους πάνω στοὺς πολιορκητές, σάν νά ἡταν πέτρες ἔπειτα, πιάνοντας τὸ τραγούδι τοῦ θανάτου, καὶ κρατώντας ἡ μά τὸ χέρι τῆς ἄλλης, ρίχτηκαν στὸ βάθος τῆς ἀδύσσου, ὅπου τὰ κομματιασμένα πτώματα τῶν παιδιῶν τους δέν ἄφησαν μερικές νά συναντήσουν τὸν Χάρο, ὅπως θά τὸ ἥθελαν».

Στό περιθώριο δίνεται – γιά πρώτη, δοσο ἔρω, φορά – ἡ ἡμερομηνία μέ τὸ παλιό ἡμερολόγιο: 22 Δεκ. 1803.

Οι γυναικες, λοιπόν, δέν ἔξαναγκάζονται τώρα, παρά πηδοῦν, ὅπως στὸν Περδαΐδο, αὐτοδούλως. Κι ἐπιπλέον μά ἡμερομηνία, καθώς καὶ ἡ φρικτή λεπτομέρεια τῶν παιδιῶν πού ἐκοφενδονίζονται πάνω στοὺς ἐχθρούς: δέν θά τὴν ἔβγαλε ἀπ' τὸ κεφάλι του ὁ Πουκεβίλ: οἱ φῆμες θά δίναν καὶ θά παρναν στά Γιάννινα.

Άλλα ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν συντελεστεῖ φιλικές ἀλλαγές: ἡ πτώση τοῦ Ἀλῆ καὶ, βέβαια, ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση. Ο φιλελληνισμός φουντώνει: οἱ φιλελεύθεροι στὴν Εύρωπη εἶναι πρόθυμοι ν' ἀποδεχθοῦν κάθε ἡρωισμό. Μέ τὴν παράτολμη μάλιστα θυσία τοῦ Μάρκου Μπότσαρη τὸν Αὔγουστο τοῦ 1823, οἱ Σουλιώτες ἀνυψώνονται ἀπότομα στὴν εὐρωπαϊκή ἐκτίμηση. Ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχή ὁ Φοριέλ συντάσσει τοὺς ὑπομνηματισμούς τῶν τραγουδιῶν πού θά ἐκδοθοῦν ἀρχές τοῦ ἐπόμενου καλοκαιριοῦ, Ιούνιο τοῦ 1824. Ακολούθει πιστά τὸν Περδαΐδο, προσθέτοντας κι ἄλλες ψυχολογικές λεπτομέρειες, πού αὐξάνουν τὴν ζωτάνια τοῦ κειμένου ἡ μάχη τῆς δεύτερης μέρας,

«ἡταν ἀκόμα κάπως ἀβέβαιη, ὅταν ἔξήντα γυναικες, βλέποντας πώς στὸ τέλος θά σκοτώνονταν οἱ δικοί τους, μαζεύονται σ' ἓνα ἀπότομο ψήλωμα στὸν γκρεμό, πού στὴ μά πλευρά του ἀνοιγόταν ἓνα βάραθρο καὶ στὸ βάθος του τὸ ρέμα ἄφριζε ἀνάμεσα στοὺς μυτερούς δράχους πού γέμιζαν τὶς ὄχθες καὶ τὴν κοίτη του. Ἐκεὶ ἀναλογίζονται τί ἔχουν νά κάνουν, γιά νά μήν πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων, πού τοὺς φαντάζονται κιόλας νά τὶς κυνηγοῦν. Αὐτή ἡ ἀπελπισμένη συζήτηση στάθηκε σύντομη, καὶ ἡ ἀπόφαση πού ἀκολούθησε ἡταν ὁμόγνωμη. Οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές τὶς γυναικες ἡταν μητέρες, ἀρκετά νέες, καὶ εἶχαν μαζί τὰ παιδιά τους, ἄλλες στὸ δυζίνη ἡ στὴν ἀγκαλιά, ἄλλες τὰ κρατοῦσαν ἀπό τὸ χέρι. Η καθεμιά πῆρε τὸ δικό της, τὸ φίλησε γιά τελευταία φορά, καὶ τὸ ἔριξε ἡ τὸ ἔσποωξε, γυρνώντας τὸ κεφάλι, στὸν διπλανό γκρεμό. Όταν δέν εἶχαν πιά παιδιά νά γκρεμίσουν, πιάστηκαν ἀπό τὰ χέρια κι ἀρχισαν ἔναν χορό, γύρω-γύρω, δοσο πιό κοντά γινόταν στὴν ἀκρη τοῦ γκρεμοῦ καὶ ἡ πρώτη ἀπό αὐτές, ἀφοῦ χόρεψε μά βόλτα, φτάνει στὴν ἀκρη, ρίχνεται καὶ κυλιέται ἀπό δράχο σε δράχο ὡς κάτω στὸ φοβερό βάραθρο. Ω-

στόσο ό κύκλος, ή ό χορδς, συνεχίζει νά γυριάει, και σέ κάθε βάλτα μιά χορεύτρια άποκόβεται μέ τόν ίδιο τράπο, ώς τήν έξηκοστή. Λένε πώς άπό κάποιο θαῦμα, μιά άπό αύτές τίς γυναίκες δέν σκοτώθηκε πέφτοντας».

Οι έπιπλέον λεπτομέρειες άποτελούν στήν ούσια άνάπτυξη, συναισθηματική είτε λογική, δύον διάβαζε ό Φοριέλ στήν πηγή του, έκτος άπό δύο: τό ότι μία μόνο γυναίκα σώθηκε, άντι γιά τό «μερικαί» τού Περδαϊδού, άπό θαῦμα μάλιστα, κι όχι άπό τή λογικοφανή έξιγηση τής πηγής δεύτερο, πολύ πιό σημαντικό, οι γύροι τού χορού: καθώς οι γυναίκες ήταν έξήντα, άλλοι τόσοι πρέπει νά ήταν και οι γύροι – ό χρόνος πού άπαιτεῖται προσδίδει στό έπεισόδιο περισσότερη αύτοτέλεια. Η εικόνα άπόκτησε τήν πληρότητά της, και τήν άπόκτησε άπό ένα έργο πού τής προσέδιδε κύρος και διεθνή έμβελεια.

Παράλληλα μέ τόν Φοριέλ, ό Πουκεβίλ έπεξεργαζόταν μιά συνολική ιστορία τής Έλανάστασης, τετράτομη ό πρώτος τόμος περιέλαβε τήν έπισκόπηση τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, δύον και τά σουλιωτικά: περιγράφεται ή μάχη θυτερα,

«ένα τμῆμα τους περικυκλώθηκε σ' ένα υψωμα δύον κατέφυγε σάν πλησίαζαν οι Τοῦρκοι» ένας θρηνητικός ύμνος άκουστηκε τότε. Έξήντα γυναίκες, άνυπεράσπιστες πιά, μή έχοντας άλλη λύση παρά τήν προσευχή και τά δάκρυα, άφιθηκαν σ' Έκείνον πού, άνεξερεύνητες οι βουλές του. Έχοντας χάσει κάθε έλπιδα, άφού δέν τίς περίμενε παρά ή θλιβερή προοπτική τής σκλαβιάς κι ή ντροπή νά δρεθούν στήν άγκαλιά ένός μουσουλμάνου, έριξαν τά παιδιά τους ...»,

κλπ., δύος και ή παλιότερη περιγραφή του – ό Πουκεβίλ δέν είχε προλάβει νά έπωφεληθεῖ άπό τόν Φοριέλ.

Τό εύρωπαϊκό κοινό φάνηκε νά προτιμᾶ τήν πληρότερη έκδοχή, τά τραγούδια τού Φοριέλ άλλωστε διαβάστηκαν πολύ, σχολιάστηκαν, μεταφράστηκαν κι έδωσαν ύλικό σέ ποιητές και υλη σέ άνθολόγους. Ό Άλφρόνς ντέ Λαμαρτίν θρηνώντας άπό τή δική του άπτική τόν θάνατο τού λόρδου Μπάιρον μέ τό *Dernier chant du pèlerinage d'Harold* τό 1825, άποδέχεται άπόλυτα τήν εικόνα τού Φοριέλ, έμπλουτίζοντάς τη δέδα μέ καινούριες ψυχολογικές λεπτομέρειες. Τήν ίδια στιγμή, άνεξάρτητα άπό τόν Λαμαρτίνο, άλλα ρητά έξαρτημένος άπό τόν Περραϊδό και τόν Φοριέλ, ό Διονύσιος Σολωμός, θρηνώντας κι αύτός τόν θάνατο τού Μπάιρον, ένθουσιάζεται άπό τή λεβεντιά τῶν Σουλιωτῶν και τού χορού:

Έκαθότουνε είς τά όρη
Ό Σουλιώτης ξακουστός·
Νά τόν διώξει δέν ήμπόρει
Πείνα, δίψα, άριθμός.

[98]

Συγνά απώντας τά θηράμα
Μέ τά χέρια τά λιγνά
Όρμούν σ' άπειρα κοντάρια

[99]

Τές γυναίκες των συγνά

Μεγαλόψυχα τραβάει
Τό ίδιον αισθημα τιμῆς
Πού κοιτώντας τόν Κομβάν
Είχε ό άνδρειος Τραγουδιστής.

[100]

Τές έμάξωξε είς τό μέρος
Τού Τσαλόγγου τό άκρινό
Τής έλευθεριάς ό έρως
Και τες έμπνευσε χορό·

[101]

Τέτοιο πήδημα δέν τό είδαν
Ούτε γάμοι ούτε χαρές,
Και άλλες μέσα τους έπήδαν
Άθωστερες ζωές.

[102]

Τά φορέματα έσφυριζαν
Και τά ξέπλεκα μαλλιά,
Κάθε γύρο πού έγυριζαν
Άπο πάνου έλειπε μιά·

[103]

Χωρίς γόγγυσμα κι άντάρα,
Παρά έκείνη μοναχά
Όπού έκάναν μέ τήν κάρα,
Μέ τά στήθια, στά γκρεμά.

[104]

Είχε τόσο πιά διαμορφωθεῖ ή είκόνα, πού ό Σολωμός δέν χρειάστηκε νά προοθέσει τίποτε ή μόνη δική του παρέμβαση, νομίζω, είναι ό ύπαινιγμός γιά τίς έγκνες χορεύτριες. Νά προσέξουμε όμως και τόν τώπο Τσαλόγγου φαίνεται πώς ή φήμη τής ήρωικής πράξης δέν είχε άπλωθεῖ ώς τή Ζάκυνθο, κι ό Σολωμός τά έμαθε άπό τόν Φοριέλ. – και προφανώς χρησιμοποιούσε τήν ιταλική έκδοση τού Περραϊδού.

Άλλωστε τόν ένδιαφέρον τής Εύρωπης άναρριπτόταν διαρκώς άπό καινούριες άντιδράσεις και πληροφορίες. Τό Σουύλι και ό Άλή πασάς έξακολουθούσαν νά παραμένουν άπό τά θέματα τής φιλελληνικής φιλολογίας, έντυπης είτε θεατρικής – ειδικά στό θέατρο, πάντως, τό Ζάλογγο άπουσιάζει. Τά γεγονότα τού Ζαλόγγου άναφέρονται σέ τρεις ιστορίες τῶν πολέμων τους τό 1825 –δύο γραμμένες άπό Γάλλους, τόν Βιλμέν (Villemain) και τόν Αρμάν Καρέλ (Armand Cartel), και μία άπό τόν Γερμανό Βίλ. φόν Λίντεμαν (Wilh. von Lüdemann) – και πηγή όλων τους είναι πάντα ό Φοριέλ: άκολουθεῖ ένας Ιταλός τό 1827, ό Λουΐζι Τσιαμπολίνι (Luigi Ciampolini), πού, πιό φειδωλός σέ λυρισμό, δέν μνημονεύει τόν χορό. Δέν ήταν λοιτόν πάντα ένιαία ή είκόνα πού προσελάμβαναν οι Εύρωπαις – έτοις όταν γύρω στά 1830 ένας ιταλός ζωγράφος συνθέτει έναν πίνακα μέ τή σκηνή, έμφανίζει δύο Άρσενίτες πολεμιστές νά καταδιώκουν μιά γυναίκα, πού ήριγμη, μέ τά μαλλιά ξέπλεκα και τό μαρό στήν άγκαλιά άριμάει πρός τόν γκρεμό, ένω ένας ήλικιαμένος έπει τήν άλλη μεριά στρώνει έντρομος τά χέρια σέ ίκεσια. Στά 1827 κυκλοφορούν τά Υπομνήματα περί Εύρω-

δας και Άλβανίας τοῦ «Ιμπραήμ Μανζούρ έφέντη», ένος Εύρωπαίου έγκαταστημένου στά Γιάννινα, ύπομνήματα πού ἔλκυσαν τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ – ἀνατυπώθηκαν ἀμέσως τήν ἐπόμενη χρονιά. Αὐτός δὲ Ιμπραήμ ἤξερε νά ἐκμεταλλευτεῖ καλά τό κλίμα και νά ἐπισύρει τήν προσοχή, δέν ταιγκουνεύσταν τά καρυκεύματα. Όσα περιστατικά δέν ἤξερε, τά ἐπαιρετέα ἀπό τόν Πουκεβίλ, και τέτοια είναι ἡ περίπτωση τῶν Σουλιωτῶν και τοῦ Ζαλόγγου, ἀλλά δὲ Ιμπραήμ τροποποίησε κάπως τά πράγματα: στρογγύλεψε τόν ἀριθμό τῶν γυναικῶν σέ 100, τίς ἔβαλε νά χορεύσουν τραγουδώντας πατριωτικά τραγούδια και ν' αὐτοκτονοῦν δλες μαζί – λιγότερο λυρική και πιό δραματική ἐκδοχή. Και γιά ν' αὐξήσει τήν ἀληθοφάνεια, πρόσθεσε μιά υποσημείωση: «Ο Σουλεϊμάν-αγάς, ἀλβανός ἀξιωματικός, θλιβερός μάρτυρας τῆς ἀξιομνησύνης τραγωδίας, μοῦ τή διηγήθηκε μέ κάθε λεπτομέρεια. Δάκρυα νότιζαν τά βλέφαρά του ὅσο μιλοῦσε· και ὥμως, ἦταν ἀπό τούς στρατιώτες τοῦ Ἀλῆ».

•••••

Μέ τό τέλος τῆς Ἐπανάστασης οι Εύρωπαιοι σταματοῦν νά ἀσχολοῦνται και μέ τό Ζάλογγο και μέ τό Σούλι και μέ τούς Ἐλλήνες – ἐννοῶ βέβαια μέ τήν ἐνταση και τό πάθος πού τό ἔκαναν δέκα χρόνια τώρα. Η Ἑλλάδα είναι πιά ἓνα κράτος ἐπαψε νά είναι μύθος, και πολύ συχνά μάλιστα ἓνα κράτος ἐνοχλητικό, καθώς διαρκῶς προβάλλει ἀπαιτήσεις ἐνῷ δέν καταφέρνει νά συντονιστεῖ μέ τά εύρωπαϊκά δεδομένα – ὅσο τουλάχιστον ἔλπιζαν οι φιλελεύθεροι Φιλέλληνες. Όμως ἡ εἰκόνα τῶν ἡρωικῶν γυναικῶν πού αὐτοκτονοῦν χορεύοντας ἀποτυπώθηκε· και μπορεῖ νά ἦταν ἐνας Ἐλλήνας πού τήν πρωτοδιατύπωσε – ὁ Περραιβός – ἀλλά οι λεπτομέρειές της και ἡ διακόσμηση ὄφειλονται στόν ἐνθουσιασμό τῶν Εύρωπαιών. Νά τό πρώτο μας συμπέρασμα.

Μετά τόν Ἀγώνα, ἀλλωστε, τό γεγονός ἐπαψε πιά νά είναι σύγχρονο ἡ ἔστω ἐπίκαιρο – πού ἦταν, ὅσο διαρκοῦσαν οι μάχες. Πέρασε στή δικαιοδοσία τῶν ιστορικῶν, Ἐλλήνων και Εύρωπαιών, βέβαια οι ὑπόλοιπες ἀναφορές πού ἔχει τύχει νά συναντήσω στόν 190 αιώνα είναι αποραδικές.

Ο πρώτος, ὅσο γνωρίζω, Νεοέλληνας ιστορικός πού ἀναφέρεται στό περιστατικό είναι ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός στή Χρονογραφία τῆς Ήπείρου, τό 1856: ἓνα σύντομο σχόλιο χωρίς ἐπιτλέον ἡ διαφορετικές πληροφορίες. Τήν ἐπόμενη χρονιά, 1857, ἔχουμε τήν ἐπανέκδοση τῆς Ιστορίας Σουλίου και Πάργας τοῦ Περραιβού, δπου, δπως εἴπαμε, ἡ συναισθηματική περιγραφή ἀπαλείφεται, και τά τοῦ χοροῦ ἔξοστραχίζονται. Σάν δὲ Περραιβός νά διάβασε προεχτικά τήν περιγραφή τοῦ Λήκη, και νά θεώρησε σκόπιμο νά συμμορφωθεῖ. Βρίσκω πολύ περίεργο νά πίστεψε, ἐκεῖνα τά χρόνια – τήν ἐπάύριο τῶν Κριμαϊκῶν, δταν τά περί ἐλληνικῆς υπεροχῆς ἴδεολογήματα ἔχουν θεριέψει, πώς μά λιγότερο μυθοποιημένη ἐκδοχή είναι προτιμη-

τέστ δν ἀναζητοῦσα μά ἐρμηνεία τής συμπεριφορᾶς αὐτῆς, θά πήγαινα πρός τή μικροίστορία, και θά τή γύρευα στίς προσωπικές συμμαχίες: Ιως νά τόν ὀθησε ἡ καλή του διάθεση πρός τόν γιό τοῦ Κουτσονίκα, τόν Ἀθανάσιο ἡ Νάσο, ἐπειδή οι Κουτσονίκαιοι είχαν διαφύγει ἀπό τή σφαγή τοῦ Ζαλόγγου χάρη στίς στενές τους σχέσεις μέ τόν Μπεκίρ Τζογαδόρο.

Τρία χρόνια ἀργότερα ἀπό τόν Περραιβό, τό 1860, δὲ Σουλιώτης γιατρός Παναγιώτης Α. Σαλαπάντας ἐκδίδει ἓνα εύρυ συνθετικό ἔργο, *Τό Σούλι, ἢτοι τά τραγικά θαύματα Σουλιωτῶν και Σουλιωτίδων δέν προσφέρει καινούριο ὑλικό, και ἡ ποιότητα τοῦ λόγου μᾶς φέρνει, πρώτη φορά, στό κλίμα πού θά συναντήσουμε ἀργότερα στίς σχολικές ἐօρτές. «Διαρκούσης δέ τής μάχης τής δευτέρας ἡμέρας, ἔξηκοντα τόν ἀριθμόν ἡρωίδες ἐκ τοῦ δράχου τοῦ Ζαλόγγου, ἰδούσαι ὅτι οι ἔχθροι ἐμελλον», κλπ., ἀφοῦ φύλησαν «μέ απαραξικάρδιον κατάνυξιν τά τέκνα των», κλπ., «ἐν χορῷ ἀπασαι κατεχρημνήσθησαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου [...] διά τής αὐτῆς γενναιοψυχίας και ἵλαρότητος!» κλπ., κλπ., «ῶστε και αὐτοί οι ἔχθροι, ἰδόντες [...] ἀνέκραξαν ἐν ἐκοτάσει και θαυμασμῷ “Ἄλαχ, Ἄλαχ, ιαζίχ” (Θεέ, Θεέ, κρίμα)». Εξαρση και φητορεία, μιάμιση ὀλόκληρη σελίδα, και τέλος μιά κατακλείδα ὑποτιθέμενης ἀληθοφάνειας μονάχα πού είναι σίγουρο πώς οι «έχθροι» θά μιλοῦσαν ἀρβανίτικα, ὅχι τούρκικα. Κι ἀμέσως πό υστερα, τό 1863, ἔνας τρίτος Σουλιώτης, δὲ γιός τοῦ Κουτσονίκα (ἐκείνου πού είχε πρωτοστατήσει στήν παράδοση τοῦ Σουλίου), δὲ Ἀθανάσιος Ν. Κουτσονίκας, συνάπτει μνῆμες, πληροφορίες και οίκογενειακές προφορικές ἀφηγήσεις γιά τό Σούλι, τούς κλεφταρματολούς και τήν Ἐπανάσταση σ' ἓνα ἐτερόκλιτο σύνολο πού τό τιτλοφορεῖ *Γενική ιστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*. Προκειμένου προφανῶς νά ἀποφύγει τίς δυσάρεστες γιά τόν πατέρα του λεπτομέρειες, ἐπιλέγει νά διαγράψει ἐντελῶς τά γεγονότα τοῦ Ζαλόγγου.*

Ἐν τῷ μεταξύ είχε κυκλοφορήσει τό 1861 ἡ ιστορία τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Φίνλεϋ ὅπως θά τό περιμέναμε, κύρια πηγή ἐδῶ είναι ὁ Λήκη, ἀν και ἐτούς ὅπως διατυπώνει τίς φράσεις τοῦ ὁ Φίνλεϋ, μοιάζει νά ἔχει κάπως διασταυρώσει τίς πληροφορίες του. Άπομιθοτοίηση λουπόν ὁ χορός λείπει και οι ἀριθμοί περιορίζονται. Όμως στό τέλος τής ἴδιας δεκαετίας, τό 1870, ἔνας ἀλλος Εύρωπαιος ιστορικός τῆς Ἐπανάστασης, δὲ Κάρολος Μέντελσον-Μπαρτόλντυ, ἀν και συγγενής τοῦ παλιοῦ περιηγητῆ, προτιμάει νά δρεθεῖ στό ἀντίθετο ἀκρο τοῦ ἀκριβολόγου και θετικού Σκωτσέζου: παρουσιάζει τά πράγματα σύμφωνα μέ τήν ἐκδοχή τοῦ Φοριέλ. Ιως γι' αὐτό τό ἔργο του μεταφράζεται ἀμέσως, τρεῖς φορές μάλιστα, στά ἐλληνικά – ἐνῷ δὲ Φίνλεϋ ἐπρεπε νά περιμένει κοντά ἓναν αἰώνα.

Φτάνουμε ἐτού στά 1874, χρονά πού ὀλοκληρώνεται ἡ πεντάτομη Ιστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Ο Παπαρρηγόπουλος ξέρει νά στήνει τήν ἀφήγηση, ξέρει νά ζυγιάζει σωστά τίς φράσεις, ώστε νά πετύχει τό στόχο, νά φρονηματίσει τό ἔθνος:

«Ο χορός τοῦ Ζαλόγγου...», έργο τοῦ Θεόφιλου, 1929. Λεύκωμα Δήμου Μυτιλήνης 1986

«Ἐκεῖ μετ' ὄλιγον ἐξηντλήθησαν αἱ τροφαὶ καὶ τά πολεμεφόδια· καὶ τότε αἱ μέν γυναικὲς, ἀφοῦ προετίμησαν νά σφενδωνίσωσιν εἰς τὴν ἄδυσσον τά τέκνα ἵνα μή ἴδωσιν αὐτά περιπλίπτοντα εἰς χείρας τῶν πολεμίων, ἐπειτα ἀπεφάσισαν νά παρακολουθήσωσι τά φίλτατα ἐκεῖνα δόντα, οὐχί ἐν κλαυθμοῖς καὶ ὁδυρμοῖς, ἀλλά ἐν χοροῖς καὶ ἄσμασι. Θυσίᾳ καταπληκτικῇ, ἷν οὐδέποτε θέλουσιν ἐννοήσει αἱ παρούσαι ἐκνενευρισμέναι γενεαῖ! Καὶ ἤφαντο λοιπόν ἀλλήλων τάς χείρας, καὶ ἔσυρον ἐν κύκλῳ τόν χορόν ἄδουσαι, καὶ καθ' ὅσον ἐπλησίαζεν ἐκάστη εἰς τό χειλός τοῦ βαράθρου ἐκρημνίζετο εἰς αυτό, καὶ ὁ κύκλος ἐπανελαμβά-

νετο, καὶ ὁ χορός ὠσαύτως, μέχρις οὐ κατέπεσον ἀπασαι, ἡ μία κατόπιν τῆς ἄλλης. Οἱ δέ ἄνδρες», κλπ.

«Ἐν χοροῖς καὶ ἄσμασι». Η ἐμπλουτισμένη ἔκδοχή τῆς αὐτοκτονίας είναι πιά ιστορικό γεγονός, διατυπωμένο σέ τόντο ίψηλό καὶ ταυτόχρονα λιτό· θά ἡταν περίεργο νά ἀθετοῦσαν οἱ Νεοέλληνες ὅτι ἡταν ἀποδεκτό ἀπό κορυφαίους Εύρωπαίους, ιστορικούς καὶ ποιητές.

•Ωτόσο τό 1889 δημοσιεύονται στό περιοδικό Παφνασός οἱ πληροφορίες πόύ συνέλεξε τόν Μάη τοῦ 1888 ὁ Περικλής Ζερλέντης στό γειτονικό χωριό Καμαρίνα (ὅπου ζοῦσε ἀκόμα ἡ ἀδελφή τοῦ Μάρκου

Μπότσαρης τις άκουε όπό τους κατοίκους τοῦ χωριοῦ, όπως τις διηγιόταν «ό κατά τό 1886 τελευτήσας ήγουμενος τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν, όστις ἦκανε όλην τὴν τραγικωτάτην αὐτὴν ιστορίαν ἀπό στόματος τῆς ἐκ τῆς καταστροφῆς ἔκεινης διασωθείσης Λάμπρων» τυπική καταγραφή προφορικῆς ιστορίας, δηλαδή. Αὐτή ή Λάμπρω, «κοράσιον ἐπταετές» κατά τὴν καταστροφή, ήταν ἔνα ὅπό τὰ πέντε παιδιά πού διασώθηκαν, καὶ ἀργότερα ἔγινε μοναχή στή μονή Ταξιαρχῶν.

Η ἔξιτόρηση δὲν συμφωνεῖ μέ δοες διαβάσασμε. Τραχιστοί Σουλιώτες, δύντρες, γυναικες, παιδιά, είχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπό τις 18 Δεκεμβρίου στή μονή τῶν Ταξιαρχῶν, πού δρίσκεται στή φίτα τοῦ Ζαλόγγου, ἐνός φύλου καὶ ἀπότομου βράχου. Στις 20 Δεκεμβρίου δ

Μπεκίρ Τζογαδόρος μέ χίλιους στρατιώτες ἀνεβαίνει κρυφά στό βράχο τοῦ Ζαλόγγου, ἐνῷ ἄλλοι χίλιοι μέ τὸν Βελή ἐπισαν τὴν Καμαρίνα, πού ἀπέχει μακρὰ ὡρα ἀπό τὸ μοναστήρι. Στις 23 Δεκεμβρίου ὁ Βελής ἐπιθέται ξαφνικά στοὺς Σουλιώτες αὐτοὶ γιά νά σωθοῦν σκαρφαλώνουν στό Ζάλογγο, ἐλπίζοντας νά κατέβουν ἀπό ἓνα μονοπάτι ἀπό τὴν ἄλλη μεριά. Έκεī διως δρίσκουν τὸν Μπεκίρ Τζογαδόρο ἀπελπισμένοι, καὶ ἀνάμεσα σέ δυό πυρά, πετοῦν τὰ παιδιά στά γκρεμινά, καὶ μάχονται μέ τὰ απαθιά ἀντρες καὶ γυναικες. Ἀλλοι γκρεμοτοσακίζονται, ἄλλοι πηδᾶν γιά νά γλιτώσουν ἢ νά σκοτωθοῦν. Οι περισσότεροι σκοτώθηκαν μερικοὶ ἐπεσαν πάνω σέ θάμνους, ἄλλα οἱ ἔχθροι τοὺς κυνηγάντες παντοῦ, καὶ γιά νά κρυψτοῦν καλύτερα, ἀναγκά-

ζονται νά πνιξουν κάποια παιδιά πού φώναξαν και μπορούσαν νά τους προδώσουν. Η μάχη δέν κράτησε παρά λίγες ώρες.

Πολύ πιό άληθοφανής έκδοχή, δέναισα αύτό δέν θά πεί ότι είναι και πιό κοντά στήν άλήθεια. Άπλως οι άνθρωποι πού έβλεπαν κάθε μέρα τά δράχια και τίς πλαγιές, έπλασαν μάια ιστορία πιό ταυριαστή από έκεινην πού φαντάστηκαν δοσοι ούτε τόν τόπο ήξεραν, ούτε τίς πρακτικές τού πολέμου έκείνου έγνωριζαν. Ο Ζερλέντης φυσικά γνώριζε καλά τίς προγενέστερες περιγραφές τής μάχης, άλλα παρά ταῦτα θεωρεῖ ότι ή άφηγηση που παραθέτει άπλως έπανορθώνει «άσυμφωνίας τινάς και άμαρτήματα», «τῶν ἡμετέρων», «διότι έξι αὐτῶν πλανηθέντες και οι ξένοι παριστόρησαν τό πράγμα».

Ακριβῶς τήν ίδια έποχή, σύνταξη τό 1888 και δημοσίευση τό 1890, έχουμε κι άλλη μιά άφηγηση από τόν Ιωάννη Λαμπρίδη, Ήπειρώτη, σοδαρό λόγιο, πού στηρίζεται σέ ανάλογες έπιτόπιες παραδόσεις. Ο Λαμπρίδης δηλώνει ως πηγή του τήν αύτοβιογραφία (νά πρόκειται γιά γραπτό κείμενο;) ένός Θεοδώρου Παππα-Θωμᾶ, καθώς και τά δοσα έμαθε από έναν Κωνσταντίνο Καρρά, σύνυγο «Αίκατερίνης τινος έκσφενδονισθείσης έκ Ζαλόγγου πενταέτιδος, ως έκ θαύματος δέ σωθείσης, και πρό τινων μόλις έτῶν έν Καμαρίνη τελευτησησης» – αύτά τό 1888. Μᾶλλον δημοσιεύεται στηρίχητη κυρίως στήν παλαιότερη βιβλιογραφία: τήν ολτική της διαχρίνουμε στήν άφηγησή του, κοντά και λίγες μικροδιαφορές, καθώς και άλλες χρονολογίες:

«Καί τήν μέν 16ην και 17ην Δεκεμβρίου [1803] άπέκρουσαν οι Σουλιώται [...] τούς έχθρους αὐτῶν, τήν δέ 18ην [...] ο μέν Ν. Κουτσονίκας και οι περί αὐτόν έλευθέρως και άκινδύνως εις τό στρατόπεδον προσῆλθον, τούς άδελφοποιητού αὐτού Μπεκίρ Τοιοχαδάρη φωνήσαντος και διατάξαντος ίνα μή τούς προσβάλωσιν έκ δέ τῶν άλλων 56 μέν γυναικες και 13 άνδρες, ὧν τά όνοματα ή παράδοσις δυστυχῶς δέν διέσωσεν, έν χοροῖς και άσμαι τή 11 π.μ. κατεχρημνίσθησαν. Πολλαί δ' έκ τῶν άθανάτων τούτων γυναικῶν, μητέρες ούσαι, πρίν ή τό ολέθριον τούτο πήδημα πηδήσαν, έξεσφενδόνισαν πρῶτον τά τέκνα των. Οι δέ λοιποί ξιφήρεις ύπό τόν Κίταιον Βόταιον», κλπ.

Ακόμα δέναισα κι άν δεχθούμε ότι ή άφηγηση στηρίζεται στήν ίδια τήν Αίκατερίνη Καρρά –ή, πιό πρίν, στή Λάμπρω – θά πρέπει νά δεχτούμε πώς τά μικρά κορίτσια είχαν τήν ψυχραμία νά παρατηροῦν, κι άφού γκρεμίστηκαν, τό τί γινόταν άπάνω στόν δράχο.

Καί τό 1895, μέ τό τέλος πιά τού αιώνα, ο γιός τού Παναγιώτη Αραβαντίνου, ο Σπύρος, συνθέτει μέ βάση τά χαρτιά και τίς σημειώσεις τού πατέρα του τήν «όριστική» βιογραφία τού Άλη πασά, θά άποδεχθεὶς χωρίς δισταγμούς τήν παγιωμένη πιά έκδοχή:

«Είχον ήδη φθάσει εις Ζάλογγον [...] δτε τήν πωίαν τής 16ης Δεκεμβρίου εφάνη εις τάς ύπωρείας πολιάριθμον σώμα Άλβανῶν ύπό τόν Μπε-

κίρ Τζογαδόρον έπερχόμενον. Οι Σουλιώται ύπο τήν άρχηγίαν τοῦ Κ. Μπότσαρη, Ν. Κουτσονίκα», κλπ., «όχυρωθέντες έντός τής Μονῆς», κλπ., και οι γυναικες, δταν άπελπίστηκαν, «συγκρατούμεναι έκ τῶν χειρῶν, έν χορῷ έπεσαν ή μία μετά τήν άλλην εις τό χαῖνον ύπό τούς πόδας αὐτῶν βάραθρον, άφοῦ κατεκρήμνισαν πρῶτον έν αὐτῷ τά ίδια τέκνα, δοσα έφερον έν ταῖς άγκάλαις».

Ο Χορός τοῦ Ζαλόγγου άποτελεῖ, μαζί μέ τίς μυθοποιημένες έκδοχές τῶν κλεφταρματολῶν και τῶν άλλεπάλληλων έξεγέρσεων κατά τῶν Όθωμανῶν, τό συμπληρωματικό ταίρι τοῦ Κρυφοῦ σχολειοῦ: παιδεία και άνδρεία συνιστοῦν τά άγκωνάρια κάθε ίδεολογήματος γιά τήν έξαιρετική έλληνική φυλή.

Ας προσέξουμε δημοσιεύεται μέ τίς μυθοποιούμενης έκδοχές τῶν κλεφταρματολῶν και τῶν άλλεπάλληλων έξεγέρσεων κατά τῶν Όθωμανῶν, τό συμπληρωματικό ταίρι τοῦ Κρυφοῦ σχολειοῦ: παιδεία και άνδρεία συνιστοῦν τά άγκωνάρια κάθε ίδεολογήματος γιά τήν έξαιρετική έλληνική φυλή.

Τούς πρόσφατα έχουμε στήν έξιδανίκευση, στόν χορό: αύτό άλλωστε είναι τό διαφορετικό και τό έξαιρετικό, έπειδή αύτοκτονίες, άκόμα και όμαδικές, δέν είναι κάτι τό πρωτόγνωρο στήν άνθρωπινη ιστορία. Τό ότι στίς άφηγησεις αινήθηκε πιθανότατα ό άριθμός τῶν γυναικῶν κι έξαφανιστηκαν οι άνδρες, είναι σίγουρα δευτερεύον: τά σημαντικά ιστορικά γεγονότα όφειλουν νά διαθέτουν άγκο κι έσωτερική ένότητα.

Υπάρχει δημοσιεύεται μιά δεύτερη έντυπωσιακή ίδιαιτερότητα, μιά μοναδικότητα, πιστεύω: ή εύρωπαική καλλιέργεια τοῦ χοροῦ και ή διασάλπιση του από τά φιλελληνικά ήχεια. Πραγματικά, έκεινο πού περίμεναν οι Εύρωπαιοι από τούς επαναστατημένους "Ελληνες ήταν κυρίως τόλμη, άποκοτιά, τυφλός ήρωισμός. Αν έπιχερήσουμε νά καταστρώσουμε έναν γενικό πίνακα τής φιλελληνικῆς τέχνης θά έχουμε στή μέση δυό μεγάλα πορτρέτα, Μάρκος Μπότσαρης, Κανάρης – ό Κολοκοτρώνης, ο Μιαούλης, άκόμα κι ο Καραϊσκάκης είναι στρατηγοί, και τέτοιοι ύπαρχουν έν υπεραφθονία στήν Εύρωπη – κι από δίπλα, δέναισα, τό Μεσολόγγι και ή Χίος. Τό νά συναντᾶς τίς άρετές τής ίπποσύνης και τής άριστοκρατικῆς εύγένειας σ' έναν λαό άκαλλιέργητο, καταπιεσμένο και φτωχό, προσδίδει έπιπλέον διανοητική ίκανοποίηση, κι έπειτα ή λογοτεχνία, πολύ περισσότερο ή ρομαντική, θέλγεται από τίς άκραιες καταστάσεις. Τό Σούλι λοιπόν, έχοντας από τή μά μεριά τόν άκρο ήρωισμό κι από τήν άλλη τήν άκρα βιαιότητα τοῦ Άλη συνιστοῦσε έξαιρετο παράδειγμα, τό ίδιο κι ο γυναικείος ήρωισμός –κι ίσως, άν ζητήσουμε τή βοήθεια τής ψυχανάλυσης, ν' άνακαλύψουμε κι έναν κρυμμένον άνδρικό έρωτισμό.

Υπάρχει δημοσιεύεται μιά τρίτη μοναδικότητα, έξισσο σημαντική: οι τύχες τοῦ Ζαλόγγου στόν κατεξοχήν χώρο τής μυθοπλασίας, στήν ποίηση. Ναι, άξισσι νά προσέξουμε ότι πέρα από τόν Σολωμό, πού έκεινη τή

στιγμή κυρίως τό εύρωπαϊκό κοινό είχε κατά νοῦ, κανένας άλλος μείζων ποιητής δέν έπελεξε τό Ζάλογγο ως κεντρικό του θέμα.

Θά περιμέναμε πρώτα-πρώτα τόν Βαλαωρίτη, όμως δχι· δύο άπλοι, άδριστοι ύπαινιγμοι, ό ἔνας στόν «Αθανάση Διάκο» (1867), ἔκει δπου ό Σαμουήλ, μαζί μ' ἀμέτρητους άλλους μάρτυρες ύποδέχεται τόν Διάκο στόν ούρανό, ἀναφέρεται νά τόν περιτριγυρίζουν «παιδιά βιζασταρούδια, / ἀγράμπελες πού ἐφύτρωναν στό δράχο τού Ζαλόγγου», και μόνο στίς σημειώσεις τού ποιήματος μνημονεύεται ρητά τό περιστατικό, δπου, πάντως, δέν γίνεται λόγος γιά χορό. Ο δεύτερος ύπαινιγμός γίνεται τό 1876 γιά τά ύπόδουλα μέρη τῆς Ήπείρου ἀνάμεσά τους «κι ὁ δράχος τού Ζαλόγγου» – ό χορός λοιπόν και πάλι λείπει.

Θά περιμέναμε ἵσως τόν Τερτούτη, οίκειο τῆς οίκογένειας Μπότσαρη ἀπό τά χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ό όποιος τιμούσε τό περιστατικό, κι ἀποδεχόταν τήν ἔκδοχή τού χοροῦ: δταν στά 1826 γράφει ἔνα παρανετικό γράμμα στόν γιό τού Μάρκου, τόν μικρό Δημήτρη Μπότσαρη, πού μόλις ἔχει φύγει γιά τό Μόναχο, προσθέτει ἀνάμεσα σ' ἄλλα, «καὶ οἱ γυναικες τού ταραφιοῦ σας», τῆς φάρας σας, «έχόρεψαν εις τό στεφάνι τού Ζαλόγγου. Καὶ σώζουνται ἀκόμη ἀποκάτου ἀπό τό στεφάνι, στό λόγγο, εις τά κλαδιά, οι κούνιες τῶν παιδιῶντες καὶ τά σουλιώτικα κόκαλα» ἡ σύνδεση τού γεγονότος μέ τή φάρα τῶν Μποτσαραίων, είναι ἔξαιρετικά σημαντική γιά τό πῶς πρέπει νά ἔβλεπε ἡ σουλιώτικη κοινωνία τά πράγματα. Άλλά δέν οκέφτηκε νά ἔκμεταλλευτεῖ τό θέμα σέ κάποια ποιητική σύνθεση μονάχα μία ἀποστροφή συναντάμε σ' ἔνα ποίημα πού ἀπευθύνει τό 1832 στόν Όθωνα. Καὶ τό 1831 θά τό δροῦμε σ' ἔναν λόγο του, τό ἴδιο κι ἀργότερα, τό 1853 – ἀκόμα πιό σύντομα διατυπωμένο.

Ο Ζαλοκώστας ἐπίσης, ἀν και Ἡπειρώτης, περιορίζεται σέ μιά ἀδέξια ἀναφορά – χωρίς πάλι ν' ἀναφέρεται ό χορός – στό «Αἱ σκιαὶ τού Φαλήρου»:

Ο φαῦλος Ἀλίς ύπογράψας συνθῆκας,
σφαγήν ἐν κρυπτῷ ἐμελέτα σκληράν,
ἄλλά δέν τολμᾶ νά ἐγγίσῃ φρουράν
ἐν ὅπλοις πυκνήν και θερμήν ἀπό νίκας.

Μακράν τῆς φρουρᾶς αἱ γυναικες ώς εἶδον
αὐτάς νά κυκλώνει δουλεία πικρά,
εις χείρας κρατοῦσαι τ' ἀθῶα μικρά,
ἀπό τού Ζαλόγγου τούς δράχους ἐπήδων.

Παρά τήν δουλείαν τόν θάνατον μᾶλλον
ἡσπάσθησαν ὅλαι, και Τούρκοι ὥμοι
δραμόντες ξιφήρεις δέν εὔρον εἰμή
σωρούς αἴματωδεις σαρκῶν και κοκάλων
εῦλογο δέναια είναι τό ἐρώτημα τού ἀναγνώστη, ποῦ
δομηξαν οι Τούρκοι, στήν κορφή ἡ στή χαράδρα; Αύτά πάντως γράφονται στά 1844, τμῆμα μᾶς γενικότερης ύπόμνησης ὥσων προσέφεραν οι ἐτερόχθονες σέ μιά στιγμή πού ἔπειτε νά τονιστοῦν οι ἡρωικές τους δάφνες.

Θά περιμέναμε τέλος τόν Χοροτοβασίλη, στό βαθμό πού ἔχω ἐλέγξει ὅμως τά σουλιώτικα διηγήματα ἡ θεατρικά του, δέν μνημονεύουν ούτε τόν χορό ούτε κάν τό Ζάλογγο. Φαίνεται πώς αύτό τό ἐντυπωσιακό περιστατικό δέν ἔλκυσε τούς μείζονες λογοτέχνες τού 19ου αιώνα, πλην Σολωμοῦ νά συναισθάνθηκαν, μήπως, ὅτι δέν θά μπορούσαν νά ἀνταποκριθοῦν στό υψος πού ἀπαιτοῦσε; Μπορεῖ, ἀν και αύτό δέν ἔταν ό κανόνας. Ἀντίθετα τό θέμα ἀπασχολεῖ τούς πιό ἐλάσσονες.

Ἐννοεῖται πώς ἡ διερεύνησή μου δέν ἔταν συνολική, και πιθανότατα θά ύπαρχουν περιπτώσεις πού μού ἔχουν διαφύγει. Ἐως τώρα πάντως ἔχω ἐντοπίσει τέσσερις: τό 1859 ό Παναγιώτης Ματαράγκας στό ποίημά του «Πρός τούς Ήπειρώτας» κάνει μιά ἐκτενή περιγραφή τό 1867 ἔνας ἀγνωστός μας πού ύπεβαλε στόν ποιητικό διαγωνισμό ἐκείνης τῆς χρονιᾶς τό Αἱ ἡρωίδες τού Ζαλόγγου, ποίημα εις 370 στίχους τό 1882 ἔνα ἀκόμη ἀπόσπασμα τού Ιωάννη Περδάνογλου τό 1885 ό Μαριέττα Μπέτσου συνθέτει ἔνα δημοτικοφανές – ὅπως τό συνήθιζε – ποίημα, «Ο χορός τού Ζαλόγγου». Προσθέτω δέναια και τήν ἀντίπερα ὅχθη: τό 1892 ό Έμμ. Ροΐδης, στό δοκιμιακό ἀφήγημά του «Ἀπόκρυφα και συναξάρια», ὅπου μέ κάπως εἰρωνικό τόν ἀναπτύσσει τό πῶς δημιουργεῖται, ἐνίοτε, ό πόθος τού μαρτυρίου ἀνάμεσα σέ ἄλλα «πρόχειρα παραδείγματα όμοίας ψυχικῆς διαθέσεως», παραθέτει τίς σύγχρονες «τῆς μητρός ό τῆς μάμπης ήμῶν ἡρωίδες τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως και τού Σουλίου», πού είτε μέσα στίς φυλακές παρωδούσαν «τήν ἀνάβασιν τῆς ἐπιούσις εις τήν λαιμητόμον, ό χορεύουσαι πάρα τό χεῖλος τού βαράθρου, ει τό ὅποιον ἐμελλον μετ' ὀλίγον νά κρημνισθῶσιν».

Σταματώ μέ τό τέλος τού 19ου αιώνα. Όχι πώς ό 20ός ἀγνόησε τό περιστατικό, καθόλου, ἄλλα τά συστατικά τού είχαν ἥδη ἀποχρυσταλλωθεῖ, και ἡ παράθεση χωρίων και ἀπόψεων δέν θά ἔταν παρά μιά ἀντιγραφή. Δέν χρειάζεται πολλή φαντασία γιά ν' ἀναπλάσουμε τά ὅσα είπε ό Περεσιάδης, ό Σπύρος Ματσούκας, ό Αριστείδης Κυριακός ό Σκίτης, και είναι αὐτονόητο ὅτι οι σχολικές παραστάσεις ἔδιναν και ἐπαιροναν. Σημειώνω πάντως πώς ό πρωιμότερη καταγραφή τού ὑποτιθέμενου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ «Ἐχε γεία καημένε κόσμε» είναι τού 1908. Ακόμα λιγότερη σημασία θά είχε νά παρακολουθήσουμε τή διασπορά τού μύθου στά μεταπολεμικά χρόνια: ό ἐπισκόπησή μας μπορεῖ νά κλείσει κάπως μελαγχολικά μέ μιά πολύ ἀτυχή, νομίζω, στιγμή τῆς νεότερης μας ποίησης: ἀμέσως μετά τόν Πόλεμο, και προσπαθώντας ύποτιθεται νά καταλάβει γιατί νικήσαμε στόν ἀλβανικό πόλεμο τούς Ίταλούς, ό Όδυσσεας Έλύτης θά φέρει στό νοῦ του τήν ιστορία μας και τή δική τους.

–δέν είχαν πίσω τους αύτοί
Θειό μπουρλοτιέρη, πατέρα γεμιτζή,
Μάνα πού νά χει σφάξει μέ τά χέρια τῆς
Τή μάνα μάνας πού μέ τό βιζί γιμνό¹
Χορεύοντας νά χει δοθεῖ στή λευτεριά τού Χάρου!